

Ксенія Константиненко
(Київ / Венеція, Італія)

ІМАГО УКРАЇНИ Й КОЗАЦТВА В ІСТОРИЧНІЙ БЕЛЕТРИСТИЦІ ІТАЛІЇ XVII СТОЛІТТЯ: РЕАЛЬНЕ ТА УЯВНЕ

У статті на прикладі історико-політичних творів розглянуто один з аспектів імагології – творення образу «іншого» народу, його землі та його окремих представників у культурі соціуму, а також залежність цього образу від часового й політичного контексту та індивідуальності автора.

In this paper, we consider one aspect of the imagology, i.e. the creation of an image of *other* people, its land and its representatives in the culture of society and, in particular, in historical- literary works, as well as the dependence of this image on a temporary and political context, and on the individuality of an author.

Аналіз історичної белетристики італійців завжди дає багатий матеріал для компаративістики, зокрема, для такої відносно молодій галузі, як імагологія, тобто вивчення еволюції національних образів, що творяться різними соціумами. XVII ст., епоха Хмельниччини спричинили новий спалах цікавості до українських земель – громадянська війна у Польщі (на думку італійців) була актуальною як у контексті інших війн Європи – тієї ж Англії Олівера Кромвелля, – так і в руслі загального інтересу до слов'янських земель. Цей інтерес розвивався поступово. Зображення земель українських, починаючи з XIII ст., часто мало виразно інтертекстуальний характер – фактично його «кістяк» складали численні топоси-мотиви, які окреслювали далекі й тому дивовижні землі. З реальних характеристик України та її мешканців обиралися й акцентувалися саме ті, що «очікувалися» реципієнтами від «далекого, чужого, дивного, але все ж християнського краю». Краю на межі Європи й варварського світу. З одного боку – багатство

території, фантастична родючість землі, трава, що росте на очах, риба, що родиться з роси, і под. З іншого – витривале, войовниче населення – ідеологія сарматизму знайшла повний резонанс у західного реципієнта-читача. Тут зіграв свою роль як фактор «антикізуючої містифікації» – сприйняття територій, описаних ще Геродотом і Вергілієм, як «застиглих у часі», ще й досі населених скіфами та сарматами, так і близький до нього європейський рух *ad fontes*, тобто пошук власних древніх коренів і пов'язана з ним міфотворчість. Починаючи від перших згадок у дуже популярному в Італії «Трактаті про Дві Сарматії» М. Меховського і до посольських реляцій XVI ст., «Хроніки Європейської Сарматії» Гваньїні, Листів П'єтро делла Валле, «козацька тема», навіть обростаючи чимдалі конкретнішими деталями, трималася усталеними топосами войовника-сармата, а також захисника християнського світу від ворожого, «воїна пограниччя». Література про козацькі війни, даючи величезний масив конкретних деталей і фактів, все-таки лишається насамперед літературою, хоча й намагається репрезентувати себе як правдивий історичний трактат. Співвідношення реального й уявного, інтертексту та новітніх нашарувань у різних авторів, що пишуть про одне й те саме, може бути абсолютно різним. Імаго українських земель і козацтва стає в ці часи варіативним, як ніколи. Для прикладу візьмемо два релевантних італійських твори на ту саму тему – «Історія громадянських війн останніх часів» М. Бізаччіоні (1652 р. і подальші оновлення й перевидання – твір, що швидко реагував на сучасні автору події) та «Історію цісаря Леопольда» Г. Гуальдо Пріорато (1670). Останній присвячено Леопольду I Габсбургу (імператору Священної Римської імперії), у ньому докладно описано політичні події кількох десятиліть, зокрема й Хмельниччину. Тобто і М. Бізаччіоні, і Г. Гуальдо Пріорато зображають картину польсько-козацьких війн, дають оцінку діяльності Богдана Хмельницького.

Для розуміння лейтмотивів «козацьких» сторінок М. Бізаччіоні варто проаналізувати авторське кредо у «Вступі»: «Серед осіб будь-якого суспільного стану, що їм історія може принести користь, гадаю, більш за всіх має звертати увагу <...> на її вивчення Правитель, бо ж вона є як оповіддю про діяння Правителів та видатних людей – а навчатися потрібно від собі подібних – так і вчительською управління Державами <...> Історія, написана

особою, що на ній розуміється, має виразнішу сутність, ніж та, що просто викладає факти; таким чином, Корнелій Таціт більш заслуговує на довір'я, ніж якийсь інший історик, багато ерудованіший за нього, бо він події не тільки розказав, а й прокоментував <...> Але якщо вибирати, яка з історій найкорисніша для Правителя, то це, на мою думку, буде історія революцій, або ж народних заворушень <...> що в більшості випадків є наслідком невмілого управління міністрів <...> Я вирішив почати з Англії, як з історії найтрагічнішої, в якій Король загинув від руки ката» [1, с. 1–16].

Отже, зрозуміла позиція, через призму якої треба сприймати й Україну: історію творять королі; якщо хто й помиляється, то це міністри, і вони можуть призвести до «державних землетрусів», як назвав тут-таки М. Бізаччіоні народні повстання. Тож відчутна із самого початку підтримка особи короля-владики і його влади. Важливо й те, що автор цінує в «історіях» висловлення авторської думки, повчання, а не просто «ерудовану» подачу фактів. Тобто суб'єктивність має більшу цінність, ніж неупередженість. Козаки, які за М. Бізаччіоні пішли проти королівської влади, апріорі не можуть бути позитивними героями. Буквально через декілька місяців після Переяславської ради М. Бізаччіоні дає козацько-московським домовленостям емоційно марковану, але де в чому прозорливу оцінку: союз з Московією – одночасно і помилка Богдана Хмельницького, і заслужена кара для зловісного й хитрого «козацького Улісса», що зрадив доброго короля, «... покинутий татарами, він спробував знайти підтримку в Московитів <...> впустивши Тирана до власного дому <...> Ці переговори дали трохи надії Польщі, що чекала розколу тієї нації, бо ж багато хто був проти Московського панування <...> Великий князь бачив себе вже господарем всієї України без необхідності підіймати меч <...> Це – підводні камені бунту, який, втікаючи від одного зла, потрапляє до ще гіршого. Вдаватися до підтримки великих означає ставати малим і втрачати свободу <...> Богдан, бачачи, що Московити внесли до Регестрів усе те, що мала Україна – як населення, так і тварин, міста й селища, й маєтки, охоплений ревностями <...>, почав знов шукати спілки з Татарами <...> шукаючи, де знайти підтримку, із Татар, Московитів та Поляків він обрав чудовисько, що бажало зруйнувати людськість...» [1, с. 392–394]. У М. Бізаччіоні Богдан Хмельницький

перетворюється на антигероя шекспірівського гатунку – це трагедія зрадника-бунтівника, якому доля відважує достойне покарання. А причина трагедії, на думку М. Бізаччіоні, той факт, що Богдан Хмельницький, особа, для влади не народжена, отримала владу у свої руки і сп'яніла від неї. М. Бізаччіоні розставляє акценти рояліста й виразно «кастового» політика – таким чином, читач-реципієнт отримує портрет козацтва й гетьмана, відмінний від змальованого більшістю істориків (А. Віміна, Г. Гуальдо Пріорато, В. Сірі...), які співчутливо описували утиски шляхти й наголошували на тацитівському мотиві «повернення давніх свобод» [3, с. 195]. Так, М. Бізаччіоні проводить явну паралель між Англією Олівера Кромвеля і Польщею-Україною Богдана Хмельницького – тобто узагальнює трагедію повстання проти короля. Над автором явно тяжіє – через англійські події – негативний образ плебеїв, темної маси, що знищили благородну еліту. І вже не суть важливо, наскільки реально збігалися мотивації та деталі руху Олівера Кромвеля й козаків Богдана Хмельницького. Автор не може цілком замовчувати утиски козацтва й селян з боку шляхти, але робить це дуже завуальовано. Натомість він постійно зауважує, що було величезною помилкою давати селянам, себто козакам, зброю з самого початку, оскільки це дикі звірі, пси – і ось тепер їм треба «кидати їжу», аби трохи заспокоїти: «... якщо деінде народи змушені були повставати через погане ставлення до них з боку королівських міністрів, то тут, де підданими справедливо правили за законами королівства міністри Корони і сам бездоганний Король, причина жорстоких заворушень полягає лише у варварській натурі козаків, у чийх грудях переважали гордовитість і самовпевненість, і навіть якщо є якась провина за Республікою чи за Королем, то це тільки провина тих, хто вперше дав зброю людові, скоріш дикому, аніж цивілізованому й гуманному...» [1, II, с. 272]. У попередніх втрах, навіть звертаючися до сутичок козаків з турками, які романтизувалися іншими письменниками, М. Бізаччіоні виставляє козаків у ракурсі негативно-му, як «народ без гальма» [2, с. 161]. Фактично протягом усього твору перемоги козаків пояснюються сприятливими погодою та ландшафтом, а перемоги поляків – військовими достоїнствами та досконалістю короля. Загалом можна сказати, що як козаки, так і їх гетьман стають у М. Бізаччіоні уособленням руйнівної, антицивільної сили, демонстративним прикладом того, що бу-

ває, коли плебеїв наділити привілеями патриціїв: «Нема більшої помилки в політиці, як давати владу людині низького походження <...>, бо ж хто не був народжений для влади, не користується нею в рамках дозволеного; отож ці воєначальники, сповнені гордині, неодноразово воліли сутичок із Паном благодійником» [1, II, с. 273]. До речі, М. Бізаччіоні, як і інші автори, починає історію Хмельниччини з конфлікту Хмельницького з Чаплинським – у М. Бізаччіоні з Конєцпольським. Але якщо, наприклад, А. Віміна наголошує на тому, що це було, образно кажучи, лише верхівкою айсберга, й образа Хмельницькою була лише малою часткою загальної «образи» та утисків козаків і селян шляхтою, то М. Бізаччіоні аж ніяк не згодний з тим, що «плебеї» мали дійсні причини для незадоволення. Він описує конфлікт зовсім інакше (суперечка через постій солдат Данила Чаплинського у Чигирині) і виводить основним рушійним фактором руйнівної війни принципову помилку тих, хто додумався з самого початку озброїти «варварів»-козаків. Ідея захисту справи всієї козацької нації, повернення давніх привілеїв – тут це тільки красномовство хитрого Богдана Хмельницького, який стає «тираном», а не визволителем [1, II, с. 275]. Як бачимо, у М. Бізаччіоні відбувається послідовне руйнування позитивних елементів «сарматського» образу козаків. Виняток становлять лише деякі епізоди в описі Берестейської битви, особливо – відома історія про безіменного козака, що сам оборонявся проти ворогів, які оточили його у човні, відмовившись від пропозиції здатися самому королеві й зберегти собі життя [1, II, с. 343]. Але при всіх новаціях і літературній обробці М. Бізаччіоні великої кількості актуальних подій, нехай і суб'єктивно оцінених, у творі продовжують жити численні кліше, пов'язані з іміджем «варварської» країни і народу. Сприяти твір М. Бізаччіоні потрібно через призму менталітету автора – рояліста і переконаного католика, противника будь-яких повстань, які руйнують те, що, за його критеріями, є цивілізацією. Твір М. Бізаччіоні прив'язаний як до літературної традиції зображення «варварів», так і до тематично-фабульних топосів трагедій і драм «шекспірівського» гатунку. Але водночас наявна констатація державотворчих намірів Богдана Хмельницького і козаків.

У Г. Гуальдо Пріорато в «Історії цесаря Леопольда» «козацько-українсько-польські» епізоди постають як передісторія поль-

сько-московського конфлікту. Хмельниччина знов-таки дає багатий матеріал для міркувань про зародження повстань, про достоїнства й вади тієї чи іншої державної структури. Передбачувано, що в «Історії», присвяченій цісареві, автор теж виступає на роялістських позиціях. Але, не перебуваючи під безпосереднім враженням «плебейського повстання», він зміщує акценти на інтриги всередині дворянства. Тож, описуючи ті самі події, що й М. Бізачіоні, Г. Гуальдо Пріорато виводить як причину братовбивчої війни надмірну сваволю польської шляхти і її недостатню повагу до особи короля. Тобто він зразу зазначає, що виступ козаків спровокований вседозволеністю і деспотизмом шляхти. Подаючи історію самого поняття «козак», автор недвозначно ототожнює козаків з «рутенським» народом, переказує історію організації козацтва для захисту кордонів від татар, надання їм привілеїв, створює показовий образ козака, що обробляє землю з шаблею на боці й бере на війну усю свою сім'ю – явний перегук із традиційним уявленням про сарматів та їх дружин-амазонок. Тобто в цілому маємо повторення основних рис «сарматського портрета». Авторську позицію досить образно виявлено і в наступній фразі: «В той час, як Польські дворяни ніжаються у лінощах та розкошах та захоплюються позавами та суперечками між собою, Козаки вільні та реєстрові стоять на варті Республіки» [4, с. 599]. І далі: «Оскільки вони пізнали прерогативи окремого Народу, власні політичні інститути та інші подібні речі, запити їх Депутатів і статті Гадяцького договору містили багато протиріч і були руйнівними для їх інститутів, тож вони вимагали відміни договору і збиралася претендувати на майбутньому Сеймі на збільшення їхніх пільг і привілеїв саме як війська» [4, II, с. 145–149]. Як бачимо, позитивом є король і козаки, негативом – розбещена шляхта. Г. Гуальдо Пріорато використовує версію, згідно з якою виступ козаків був узгоджений із королем з метою притиснути шляхту, яка не дозволила Володиславу здійснити анти-турецький похід: «Козаки були найщирішими підданими Короля і смертельними ворогами шляхти, оскільки, як говорилося вище, вона ставилася до них гірш, як до рабів, і неможливо було добитися суду за насильства, убивства та інші звірства, що їх чинило дворянство тим бідним людям <...> Козаки не бажають підкорятися чужим начальникам, а тільки вихідцям з їх народу, неодмінно хоробрим і сміливим солдатам – не суть важливо, чи похо-

дять вони із землеробів, чи з пастухів. Перш ніж продовжувати розповідь, варто зазначити, що у всіх найславніших походах Великого Володислава, що він здійснив за часів короля Сигізмунда, свого батька, вельми значною була роль Козаків» [4, с. 600]. З метою постійного акцентування того, що всі проблеми Польщі – у шляхті, Г. Гуальдо Пріорато пересуває деякі події – так, козаки об'єднуються з татарами після того, як поляки захопили Київ і їх Патріарха (а не раніше) і под; напрошується висновок, що більшість цих «авторських поправок» спрямована на пряме чи опосередковане виправдання дій козаків і короля. Жодного слова не сказано про битву під Берестечком; крім того, король Володислав нібито не помирає, а постійно присутній, хоча ще до початку розповіді про причини повстання йшлося про смерть короля, яка начебто розв'язала руки козакам. У будь-якому разі, якщо не підходити до тексту з об'єктивно-історичної точки зору, а розглядати його як історико-літературний матеріал, організований автором з певною метою, він виглядатиме досить цілісно й зрозуміло. Це відступ у розповіді про польсько-московський конфлікт, і Г. Гуальдо Пріорато пояснює, що у московита та інших ворогів з'явилися привід і можливість напасти на польські землі саме через незгоди й суперечки у шляхетських колах та їх конфронтація з королем [4, с. 604]. У цьому контексті органічно виглядає навіть оригінально-фантазійна версія історії Богдана Хмельницького: він виявляється сином мірошника, «...на його рахунку були знамениті перемоги над Турками й Татарами, і він, служачи під началом генерала Конєцпольського, мав високу репутацію. Кажуть, що цей Генерал, обмірковуючи дії Хмельницького і спостерігаючи його зовнішність, напроорокував, що той у майбутньому стане бичем божим для Республіки. Пророцтво збулося, про що йтиметься далі. Коли помер батько Хмельницького, він попросив у Короля дозвіл відбудувати поламаний батьківський Млин і додати до нього ще три-чотири будиночки в пам'ять про батька. Це йому було дозволено, враховуючи його заслуги, і будівництво було завершено. Полковник Ярінський (Iarinski) заявив, що вода від Млина завдає шкоди його володінням. Він почав вимагати у Хмельницького, щоб той зруйнував Млина. Хмельницький відповів, що побудував його з дозволу Короля. Полковник відповів, що Король може розпоряджатися своєю власністю, але не добром інших. Від слів перейшли до дій.

Полковник наказав спалити Млин і будівлі, і багато хто розповідає, що він брутально повівся з дружиною і сином цього Хмельницького. Козаки відчули себе настільки ображеними таким нечуваним насильством, що, будучи, як уже говорилося вище, запеклими ворогами Шляхти, вирішили помститися за несправедливість, завдану Мірошникові, убивством усіх Поляків, що тільки знайдуться, вигнанням зі свого краю всіх, хто не належав до їх Релігії і тим завдати смертельного удару всій Польській Шляхті... можна сказати, що один водяний Млин породив багато млинів кривавих, було поруйновано багато провінцій і понищено тисячі душ, і невинних так само. Сенатори Королівства, глибоко обурені діями цих варварів, благали Короля вирушити разом з ними в похід проти бунтівників. Король відмовив, дорікаючи їм спаленням Млина, про яке йшлося вище...» [4, с. 601–602]. Зрештою, король, позиція якого стає все більш підозрілою в очах шляхти, приєднався до походу, хоча й хотів, зазначає автор, іншого шляху у вирішенні конфлікту, усвідомлюючи, що «...в руках Козаків були двері, через які до королівства могли увійти Татари й Турки. Але жорстокість Козаків до жінок і до невинних дітей волала до нещадної помсти...» [4, с. 603]. Як бачимо, Г. Гуальдо Пріорато персоніфікує конфлікт «король-козаки-шляхта» в особистому конфлікті Богдана Хмельницького із загадковим «Ярінським» (Чаплинським?), що нібито виник через млин. Здається, що історія з млином, походження якої нам, на жаль, прослідкувати не вдалося, зацікавила Г. Гуальдо Пріорато (якщо тільки не була плодом його літературної фантазії на основі якихось непевних чуток) своїм «притчовим» характером, можливістю дати оригінальний розвиток вже усталеному в попередніх розповідях про Хмельниччину метафоричному образу «з малої іскри – велике полум'я». Бароковому авторові міг також здатися ефектним грізний образ «кривавого млина» різні та руйнації, породжені звичайним водяним млином. Мотив «Хмельницький – фатум Польщі» наявний, як і в попередників, але трактується оригінально: нібито його майбутню руйнівну роль напроорокував сам Конєцпольський. Зауважимо, що, коли в інших історіографів особиста образа Богдана Хмельницького була однією з численних образ і зневаг усього козацтва, тож йому неважко було підняти повстання, Г. Гуальдо Пріорато нібито й тут переставляє акценти: так, козаки вже давно потерпають від

шляхетської сваволі, але саме образу Богдана Хмельницького вони сприймають як ту краплю, що переповнила вінця, як «нечуване насильство», що потребує помсти всього козацтва, – чи не через те, що історія з млином була не просто образою Богдана Хмельницького, а й зневагою шляхтича до королівської волі? Цим можна пояснити і наївний, на перший погляд, мотив, через який король у Г. Гуальдо Пріорато не погоджується спочатку виступити зі шляхтою проти козаків, що вже поруйнували чимало польських земель і знищили велику кількість невинних людей: він дорікає їм «спаленим млином» – себто інцидент з млином сам по собі виправдовує масову криваву різню? Зрозуміло, що ні: просто цей млин у письменника стає метафорою насильства шляхти і її непокори королю. Як можна було бачити з цитати, автор не приховує варварської жорстокості козаків навіть до «невинних душ». Г. Гуальдо Пріорато, як інші письменники, також згадує про «флюгерну» поведінку козаків, звичних міняти союзників і «повертатися за кожним вітром, у чому пересвідчилися Турки, Шведи, Трасільвани і власне Поляки» [4, с. 614]. Тобто образ козацтва у Г. Гуальдо Пріорато далекий від ідеалізації, але, оскільки роль «негативної сили» віддається шляхті, яка насильством, незгодами та неповагою до королівської влади призвела до руйни королівства, можна твердити, що Г. Гуальдо Пріорато з повним розумінням і співчуттям обґрунтовує причини козацького протесту й підкреслює всіма можливими засобами відданість козаків королю як позитивний момент. У цьому ж ключі пояснюються і конфлікти козаків з московитами: вони піддані короля, і не бажають коритися цареві. Так, у досить багатому деталями описі обрання гетьманом Юрія Хмельницького у 1661 році в Корсуні, Г. Гуальдо Пріорато акцентує несприйняття козаками московських статутів і «жорстокостей» та їх бажання бути під «батьківською рукою» польського короля [4, II, с. 137–138]. Отже, авторські позиції очевидні, а історичні факти стають барвниками, що вмілий живописець змішує на палітрі вельми суб'єктивно.

Можна твердити, що в цих та подібних творах Україна та козацтво, як і українсько-польсько-московські стосунки змальовані через суб'єктивну призму авторського бачення, із більшою чи меншою долею белетризації. Ті самі події й ті самі персонажі набувають різних, подекуди – діаметрально протилежних забарв-

лень. Можна відзначити стійкість «варварсько-сарматських» характерних рис у зображенні козацтва, наявних навіть у М. Бізаччіоні, який явно руйнує «героїзований» попередниками імідж «християнських лицарів». У будь-якому разі, при всій масштабності вказаних вище творів, загальна інформація про українські землі та їх населення, поза батальною темою, виглядає майже суцільною даниною усталеній літературній традиції, яку не бажають змінити навіть письменники-очевидці. Інтерес до України, що його сколихнули «козацькі» війни, потроху затихає, і образ України в італійській літературі майже до нових часів лишається «загерметизованим» на топосах, заданих ще М. Меховським, та на узагальненому образі «козака-сармата».

1. *Bisaccioni M.* Historia delle guerre civili di questi ultimi tempi... IV edizione riorretta. 2 voll. – Venetia : F. Storti, 1655. – 1 v. – 340 pp., 2 v. – 592 pp.

2. *Bisaccioni M.* Terza continuazione del Commentario delle guerre successe in Alemagna, e fatti più notabili dell'Europa dalla Dieta di Francoforte 1634 per tutto il rimanente dell'anno / Scritta dal signor Conte Maiolino Bisaccioni. – Venetia : presso A. Baba, 1637. – 223 p.

3. *Caccamo D.* L'insurrezione ucraina e la crisi della Polonia nobiliare // L'Ucraina del XVII secolo tra Occidente e Oriente d'Europa, materiali del I Convegno italo-ucraino. – Kyiv ; Venezia, 1996. – PP. 190–231.

4. *Priorato G. G.* Historia di Leopoldo Cesare, continente le cose più memorabili successe in Europa, dal 1656 fino al 1650. Descritta dal Co: Galeazzo Gualdo Priorato. Dedicata alla Sacra Cesarea Real Maestà dell'Imperatrice Leonora. Postoui li Ritratti de Principi, de Generali, e de Ministri Principali. Gli Assedi di Piazze, e Battaglie seguite. Con le scritture, Lettere, Trattati, Accordi e Capitolazioni nel fine dell'Historia per non confondere la narrativa della medesima. – Vienna d'Austria: appresso Gio. Battista Hasque, 1670–1674. – 1670. – T. 1. – 759 pp. ; 1670. – T. 2. – 776 pp. ; 1674. – T. 3. – 755 pp.